

Срето Танасић

ДОПРИНОС МИХАИЛА СТЕВАНОВИЋА ИЗУЧАВАЊУ ПАСИВНЕ ДИЈАТЕЗЕ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Исказивање пасивне дијатезе у српском језику, као и у другим словенским језицима, представља комплексан проблем који обухвата више језичких нивоа - морфолошки, синтаксички, лексички. Ово питање јесте једно од најкомпликованијих питања у синтакси. Зато није ни чудо што је ситуација са тим питањем оваква: српска језичка наука овим питањем није се подробније бавила током прве половине двадесетог вијека; пасивна дијатеза и уопште проблеми дијатезе не престају бити актуелни у словенском свијету до краја двадесетог вијека¹. У српском језику, позната је чињеница, постоје двије могућности за исказивање пасивне дијатезе. Једна је могућност да се пасивна дијатеза исказује у реченици са предикатом образованим по моделу *јомоћни глагол + ирјини ирјидјев*. Друга могућност је да се ова дијатеза остварује у реченици чији се предикат прелазних глагола не разликује од предиката реченице којом се исказује активна дијатеза, али реченица има елеменат СЕ као знак пасивне дијатезе.

Комплексност проблема пасивне дијатезе не проистиче толико из чињенице да се она исказује помоћу двије конструкције колико из чињенице да су обје те конструкције хомонимичне. Наиме, ни једна ни друга поменута конструкција не служи само за исказивање пасивне дијатезе. Хомонимичност конструкције са трпним придјевом заснива се на семантичкој вриједности самога трпног придјева - он има и глаголску и придјевску компоненту. Када се елиминише придјевска компонента, трпни

¹ О изучавању пасивне дијатезе седамдесетих година двадесетог вијека говори се у раду Милошевић 1974.

придјев у саставу предиката служи за исказивање пасивне дијатезе. Кад се, пак, елиминише глаголска компонента, трпни придјев се понаша као и прави придјев у саставу предиката; тада се не може говорити о постојању пасивне дијатезе у реченици. Конструкција са елементом СЕ (условно рефлексивна конструкција) идентична је реченичној конструкцији са неким од повратних глагола у предикату, гдје се не ради о пасивној дијатези. Разрјешавање хомонимије у овим конструкцијама представља сложена процедуру, која се своди на то да се, на основу показатеља у реченици или ширем контексту, установи да номинатив субјекта не именује и појам који на семантичком плану представља агенс, што представља кључни елемент дефиниције пасивне дијатезе.

Управо сложена семантика трпног придјева представља главни разлог што су наши старији граматичари почесто приписивали временским глаголским облицима са трпним придјевом и временска значења која они не могу исказивати. Истина, у нашој науци се давно појавила обимна студија о трпном придјеву у старословенском језику од Петра Ђорђевића², у којој се доста пажње посвећује и стању у савременом српском језику. Међутим, ни граматичари којим је та студија била доступна нису довољно искористили Ђорђевићеве податке о природи трпног придјева. Може се прихватити да је у великој мјери разлоге за то идентификовао сам Михаило Стевановић: „у неким главама [П. Ђорђевић] даје прилично материјала из нашег језика и упућује на суштину проблема, - све је то, ваљда под тешким застором Ђорђевићеве студије, а јамачно и зато што питање ни ту није потпуно разјашњено, остало скоро непознато“³.

Проблему утврђивања пасивне дијатезе посветио је М. Стевановић посебан рад⁴. У томе раду он је анализирао како су наши граматичари Стојан Новаковић, Љубомир Стојановић и Александар Белић у првој половини двадесетог вијека одређивали временску вриједност глаголских облика пасива, на српској страни, те Томислав Маретић на хрватској страни. Код сва три српска граматичара јавља се проблем интерпретације пасивних глаголских облика. Они често истој форми приписују двоструку временску вриједност. Тако и Стојан Новаковић и Љубомир Стојановић конструкцији: презент глагола *бићи* + *ири*ни придјев - приписују и значење прошлог времена (тј. перфекта) и значење презента. Такође, запазио је Стевановић, ова два наша знаменита филолога у својим граматицама нису разлучили значење пасивне форме плусквамперфекта од перфекта. Сличне грешке у вези са ове двије пасивне форме

² Ђорђевић 1931.

³ Стевановић 1956, 205.

⁴ Стевановић 1956.

глаголских облика направио је и Александар Белић у својој средњошколској граматици: „У свакоме посебном случају према облицима помоћног глагола одређује се и значење трпног стања; само ћу приметити да *ја сам хваљен* може значити и трпни презент, а *ја сам њохваљен* значи перфекат свршеног глагола, *ја сам био хваљен* - перфекат, али *ја сам био њохваљен* или *ја бејаш њохваљен* може значити и давнопрошло време“⁵. М. Стевановић је прокоментарисао ово Белићево тумачење и, уз поштовање које је имао према своме учитељу, указао на недостатак оваквог тумачења:

„И ово је, несумњиво, тачно, али је потребно показати када један исти облик означава презент, а када перфекат - односно када перфекат, а када плусквамперфекат“⁶.

Сумирајући уочене нетачности у нашим граматицима, М. Стевановић је, сасвим оправдано, кратко закључио: „Ако још не значи да је оно што код њих налазимо нетачно, то је ипак у највише случајева непотпуно, а каткад и до те мере неодређено да се граничи с нетачношћу“⁷. Потом је он прецизно објаснио у чему је узрок погрешног тумачења пасивних глаголских облика код његових претходника: „Ми смо већ напред истакли да се недостаци дефиниција о неким облицима пасива с трпним придевом, у првом реду о таквим облицима презента, заснивају на губљењу из вида чињенице што трпни придев има двојаку функцију - функцију означавања да је глаголска радња на неком предмету вршена, односно извршена, у коме случају се он јавља у служби глаголског облика, и функцију означавања стања предмета на коме је радња вршена или извршена, а које је стање тај предмет добио у резултату вршења, одн. извршења дотичне радње на њему. А ове две функције је често врло тешко, гдекад и немогуће разграничити“⁸. Стевановић је навео више примјера са пасивним облицима глагола у позицији реченичног предиката. И показао је кад је трпни придјев ту употријебљен глаголски, кад је посриједи пасивна дијатеза, а кад је он употријебљен придјевски - кад се предикатом исказује стање. Такође, у вези са овим конструкцијама М. Стевановић је добро уочио да се функција и значење трпног придјева лакше утврђује код перфективних глагола (стр. 210), што су и каснија истраживања ове проблематике потврдила.

У овоме своме раду Михаило Стевановић се није бавио процедура помоћу којих се може сигурније разрјешавати проблем пасивних

⁵ Стевановић 1956, 207.

⁶ Исто.

⁷ Стевановић 1956, 209.

⁸ Исто.

конструкција са трпним придјевом у саставу предиката. За то, уосталом, у то вријеме нису ни постојали услови. Тек петнаестак година касније у лењинградској школи дати су теоретски радови који омогућују да се пасив као врста дијатезе дефинише, те да се онда утврђују и процедуре за утврђивање значења ове хомонимичне конструкције у сваком језику, па и у српском⁹, што је и услиједило посљедњих деценија двадесетого вијека¹⁰.

Такође је у овоме раду М. Стевановић правилно утврдио да се глаголским облицима трпног придјева и помоћних глагола *будем* и *бивам* једино може исказивати неактуелна садашњост (213), с тим што то није и једина функција конструкције *будем* + *и́рѝни и́ридјев*. Он је, опет тачно, указао да се овом конструкцијом често исказују и прошле радње (213).

Када је посриједи тумачење пасивних глаголских облика у овоме раду, једино је у вези са исказивањем значења футура другог дискутабилно Стевановићево гледање. Он, наиме, с правом истиче да конструкција *будем* + *и́рѝни и́ридјев* од свршених глагола врло често исказује радње које се исказују регуларно обликом футура другог. Међутим, према Стевановићу овај облик треба и називати обликом футура другог. За овакво своје опредјељење он наводи сљедећу аргументацију: „А већ да се перфективни презент употребљава напоред с футуrom егзактним, па и чешће од овог облика, у служби за исказивање предбудућих радњи - то је одавно врло добро познато. И поред овога, дакле, ми везу од презента глагола бити и трпног придева било ког глагола сматрамо футуrom егзактним, а не презентом - с једне стране зато што је та веза најчешћа у служби за означавање предбудућих радњи и што се њоме, с друге стране, никад не означавају и не могу означавати радње које се врше искључиво у време када се о њима говори, тј. у правој садашњости“¹¹. За пасивну форму футура другог (будем био питан) М. Стевановић каже да је, као и неке друге, постала ријеткост да се „о њима као облицима савременог језика више и не може говорити“ (стр. 215).

Кажем да се ставови М. Стевановића о пасивној форми футура другог најтеже могу бранити. Тачно је да облик *будем* + *и́рѝни и́ридјев* не може исказивати пасивну дијатезу при режиму референцијалног саопштавања о садашњости, тј. актуелну садашњост (код М. Стевановића: права садашњост). Не може, међутим, перфективни презент исказивати

⁹ О тој школи говори се у раду из Фусноте бр. 1.

¹⁰ Између осталих, то су радови Милошевић 1972, Милошевић 1973, Милошевић 1974а, Танасић 1982.

¹¹ Стевановић 1956, 214-215.

такву садашњост ни кад је посриједи активна дијатеза, па се тај презент не проглашава за форму футура другог. Није увјерљив ни аргумент да је пасивна форма футура другог од перфективних глагола толико ријетка у савременом српском језику. Није степен присуства/одсуства неке форме у језику критеријум да се некој другој форми даје име и функција које има форма „у повлачењу“. Посебно се чини тешко прихватљивим проглашавање ове форме за форму футура другог код очигледних случајева њене употребе тамо гдје се футур други никако не може појављивати и напросто је непотребно правити такав преседан. У вези са овим најприхватљивије ми се чини рећи да се при исказивању пасивне дијатезе облик футура другог јавља знатно рјеђе, посебно кад су у питању перфективни глаголи, него кад је у питању активна дијатеза. Функцију футура другог овдје са перфективним глаголима најчешће врши пасивна форма презента *будем + ѿрѣни ѿридјев*, што је, уосталом, честа појава и при остваривању активне дијатезе.

У вези са исказивањем пасивне дијатезе у српском језику актуелно је и питање исказивања агенса. Познато је, наиме, да је у српском језику инструментал изгубио ову могућност, коју је некад имао у свим словенским језицима. Међутим, инструментал се јавља у реченицама са трпним придјевом у саставу предиката, истина чешће кад је трпни придјев употријебљен са значењем правог придјева. Оваква појава инструментала упућивала је неке граматичаре на закључак да је ријеч о инструменталу агенса. Такво тумачење инструментала у нашим граматикама актуелним у првој половини двадесетог вијека уочио је М. Стевановић и указао на његову погрешност¹². Он истиче: „Никола је (био) кажњен од *разредној сѿарјешине* (*разредним сѿарјешиним*, из којих (примјера) излази да би у њима облик инструментала, стављен у заграду, могао заменити облик генитива с предлогом *од*. Међутим, ни у народу, ни код књижевника наших нема таквих примера, па се не може допустити да граматике због непрецизности, боље рећи због непотпуности правила, оправдавају овакву рђаву употребу“¹³. У наставку рада он је показао да заиста постоји разлика у употреби ових падежних форми у реченицама о којима је ријеч. Инструментал у савременом српском језику не долази у функцији исказивања агенса у реченицама у којим се исказује пасивна дијатеза. За то, кад је неопходно да се граматичким средством исказе агенс служи конструкција *од + ѣениѿив*. Стевановић је тачно указао на службу инструментала у оваквој позицији: у примјерима гдје се он јавља „главно је било истаћи помоћу чега, на који начин, каквом силом

¹² Стевановић 1937.

¹³ Стевановић 1937,158.

се створило и како се одржава стање које се исказује датим реченицама и због тога ни у једном од њих не би било могуће извршити замену облика инструментала“ (162). Иако се ово питање и касније покретало¹⁴, може се рећи да је М. Стевановић овим радом указао на суштину проблема и начин његовог рјешавања.

Код разрјешавања проблема хомонимије реченица са трпним придјевом у саставу предиката једно правило важи без изузетака: ако је трпни придјев изведен од непрелазног глагола, он се увијек понаша као прави придјев, па зато реченице с њиме у саставу предиката никад не исказују пасивну дијатезу. Оваквим придјевима посветио је посебан рад Михаило Стевановић¹⁵. Он је, уз мноштво примјера које је добро изанализирао, установио важну истину: у српском језику врло често се јавља облик трпног придјева од непрелазних глагола, често су у питању медијални глаголи, и, друго, трпни придјеви настали од таквих, непрелазних, глагола увијек су прави придјеви. Узгред, у истом раду Стевановић указује и на чињеницу да се понекад и трпни придјев од прелазног глагола потпуно одвоји од глагола, постане прави придјев. Ове чињенице које је М. Стевановић утврдио и данас се узимају у обзир при идентификацији значења реченица са трпним придјевом у саставу предиката.

Укратко, речено се може свести на сљедеће. Михаило Стевановић је међу нашим првим лингвистима посветио посебну пажњу проблему исказивања пасивне дијатезе у српском језику. Он је јасно истакао да се приликом идентификације пасивне дијатезе у конструкцијама са трпним придјевом у саставу предиката мора имати у виду чињеница да је сложена семантика трпног придјева: он садржи собом глаголску и придјевску значењску компоненту. Само у случају кад је елиминисана придјевска компонента из семантичког потенцијала трпног придјева конструкција у чијем се саставу он јавља исказује пасивну дијатезу. Ако је елиминисана глаголска компонента, трпни придјев се понаша као и сваки други придјев и тада се не може говорити о пасивној дијатези.

М. Стевановић се није посебно бавио процедурама утврђивања пасивне дијатезе у оваквим конструкцијама, али је у навођеним примјерима тачно утврђивао вриједност предиката са трпним придјевом. Истина, његова тврдња у раду Стевановић 1962. да трпни придјеви настали од непрелазних глагола имају вриједност правих придјева улази у фонд знања која доприносе рјешавању проблема хомонимије реченичних структура са трпним придјевом у саставу предиката. И рад посвећен исказивању агенса у пасивним реченицама представља вриједан допри-

¹⁴ В. Танасић 1993.

¹⁵ Стевановић 1962.

нос сагледавању проблематике пасивне дијатезе у српском језику. У њему је аутор показао да двије падежне форме - инструментал и генитив с предлогом *ог* - у реченицама са трпним придјевом у саставу предиката нису синонимичне.

Све битне резултате до којих је дошао у својим радовима посвећеним проблемима у вези са исказивањем пасивне дијатезе у српском језику М. Стевановић је уградио у своје граматичке уџбенике. Пошто се на његовим средњошколским и универзитетским уџбеницима школовао велики број генерација, то је била прилика да се оне упознају са тим његовим вриједним резултатима.

БИБЛИОГРАФИЈА

Ђорђевић 1931 - Петар Ђорђевић, *О старословенским њрним љридевицама*, Јужнословенски филолог XI, Београд, 89-173.

Милошевић 1874 - Ksenija Milošević, *Teorija glagolskog roda u slovenskim lingvističkim sredinama sedamdesetih godina, њени одјеси на варшавском конгресу слаvista (1971) и отворена питања из ове области*, Institut za jezik i književnost, Radovi Odjeljenja za jezik I, Sarajevo, 179-197.

Милошевић 1972 - Ksenija Milošević, *Neki aspekti semantičkog odnosa konstrukcija: pasivne (sa trpnim pridjevom) i refleksivne u savremenom jeziku*, Književni jezik 1/3-4, Sarajevo, 63-86.

Милошевић 1973 - Ксенија Милошевић, *Темјорално значење и синтаксичка вриједносћ конструкија Cop (praes., perf.) + prt. pass. у српскохрватском језику*, Јужнословенски филолог XXX, 1-2, Београд, 423-437.

Милошевић 1974а - Ксенија Милошевић, *Улога имперфективної вида и неких групних елемената глаголској значења у семантичком конструкији уписања и интерпретацији једној њни љредикацији*, Зборник за филологију и лингвистику XVII/1, Нови Сад,

Стевановић 1937 - Михаило Стевановић, *Облик субјекта пасивних реченица*, Наш језик V, 5 и 6, Београд, 157-164.

Стевановић 1956 - Михаило Стевановић, *Глаголски облици пасива*, Наш језик, н.с. VII, 7-8, Београд, 205-216.

Стевановић 1962 - Михаило Стевановић, *Придевска служба њрної љридева од глагола који немају њој облика*, Наш језик, н.с. XII, 7-10, Београд, 201-208.

Танасић 1982 - Sreto Tanasić, *Pasivne konstrukcije sa trpnim pridjevom u srpskohrvatskom jeziku*, Institut za jezik i književnost, Radovi Odjeljenja za jezik IX, Sarajevo, 65-124.

Танасић 1993 - Срето Танасић, *Инструментал за живо у пасивним конструкијама*, Наш језик XXIX, 3-4, Београд, 173-181.

Sreto Tanasić

CONTRIBUTION OF MIHAILO STEVANOVIĆ TO STUDY OF
PASSIVE DIATHESIS IN THE SERBIAN LANGUAGE

S u m m a r y

Mihailo Stevanović has been among the first linguists from our country who has started to deal more seriously with the way of expressing the passive diathesis in the Serbian Language. In works devoted to this subject he has made a significant step forward in our linguistic science. He has clearly pointed out that, when studying the passive diathesis, one has to bear in mind the fact that passive adjective in its semantic potential has verbal and adjectival semantic components. Only when the adjectival component is eliminated from that potential, passive adverb in predicate construction serves for expressing the passive diathesis. No matter that M. Stevanović has not particularly dealt with establishing, of otherwise complex, procedure of establishing passive diathesis in sentences with passive adjective in composition of predicate, his contribution is evident in this respect, too. He has shown that in the Serbian language there is a number of passive adjectives created of intransitive verbs, which can never contain the verbal component. This fact is kept in mind when one looks for the ways of resolving the homonymity of constructions with passive adjective.

Д. Карацић, Цртеж из циклуса *Хоризонталне паралеле и трајекторије*, 2000.